

Καταληκτικές συμπερασματικές παρατηρήσεις

Τι μας έδειξε η μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας τόσο για τη φυσιογνωμία της, όσο και για τη σημασία της κατανόησης των πολιτισμικών συνιστωσών της πολιτικής διαδικασίας. Ανάπτυξη προβληματικής για τη σύνδεση της «εναλλαγής των πολιτικών γενεών» με την αναπαραγωγή και τη μετεξέλιξη της (ελληνικής) πολιτικής κουλτούρας. Σκέψεις για την επίδραση της κρίσης στην ελληνική πολιτική κουλτούρα και η σημασία της «επανάκαμψης των πολιτών». Δημοκρατικές διαδικασίες και ενθάρρυνση της συμμετοχής των νέων.

Οι αναφορές που έγιναν στα τελευταία κεφάλαια όσον αφορά την ελληνική πολιτική κουλτούρα, τα χαρακτηριστικά και την πορεία εξέλιξής της, κάνουν φανερή τη βαρύτητα της κατανόησης των πολιτισμικών συνιστωσών της πολιτικής διαδικασίας, ώστε να μπορέσουμε να μελετήσουμε σε βάθος και να κατανοήσουμε «σταθερές», αλλαγές, αλλά και αντιστάσεις στις αλλαγές, που σημειώνονται στην οργάνωση της συλλογικής συμβίωσης σε μια συγκεκριμένη κοινωνία. Οι μεταβολές στις πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας επιδρούν στις δομές, καθορίζουν την ψήφο των πολιτών και διαμορφώνουν κυβερνητικά σχήματα και πολιτικές, προσδιορίζουν, τελικά, σε μεγάλο βαθμό τους όρους της κοινωνικής πραγματικότητας, σε διαντιδραστική σχέση με την οποία βρίσκονται. Και στο πεδίο αυτό οι νέοι/-ες που είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι δέκτες, αλλά και δείκτες του «καινούργιου», έχουν καθοριστική βαρύτητα ως φορείς πολιτικής δράσης. Γι αυτό, όπως ήδη είπαμε, **οι πολιτισμικές αλλαγές που εκδηλώνονται μέσω της εναλλαγής των γενεών, συγκροτούν τη σημαντικότερη κινητήρια δύναμη των πολιτικών μεταβολών στις σύγχρονες κοινωνίες.**

Είπαμε στην εισαγωγή ότι, εάν οι πολίτες εμφορούνται, κυρίως, από ατομοκεντρικές ή κοινωνιοκεντρικές αντιλήψεις, το ποιες αξίες είναι κυρίαρχες στη συλλογική ζωή, το τι είδους αντιλήψεις έχουν για το δημόσιο συμφέρον, το πόσο συμμετοχικοί/-ές είναι κ.λπ., αποτελούν στοιχεία που χαρακτηρίζουν την πολιτική κουλτούρα μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και βαρύνουν καθοριστικά στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Στη διαμόρφωσή τους δε, κατά την κοινωνικοποιητική διαδικασία, μπορούν να επιδράσουν καθοριστικά, εκτός από πρωταρχικές παράμετροι όπως η κοινωνική ανισότητα, και παράγοντες όπως είναι η κρίση, με τις πολλαπλές κοινωνικές επιπτώσεις της. Η βαρύτητα της σημασίας της κρίσης, που βίωσε και βιώνει ακόμη το 2015 η ελληνική κοινωνία, προκύπτει αβίαστα αν εμβαθύνουμε στα χαρακτηριστικά της, και επισημάνουμε ότι η κρίση, στην ουσία της πολιτική, μέσω των συνεπειών της, οικονομικών και κοινωνικών, αλλά και της διαχείρισης που της επιφυλάχτηκε, εκδηλώθηκε στο πεδίο της πολιτικής κουλτούρας, το οποίο και επηρέασε πολύ σημαντικά: Ο τρόπος με τον οποίο διαφορετικοί/-ές πολίτες αντέδρασαν στην κρίση, στην ανεργία, την ανέχεια, την επισφάλεια, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο η κρίση επέδρασε στη διαμόρφωση των αντιδράσεών τους, λειτουργώντας για κάποιους/-ες κοινωνικοποιητικά περισσότερο έντονα από ό,τι για άλλους/-ες, σχετίζονται με την πολιτική κουλτούρα, καθορίζονται από αυτήν και με τη σειρά τους την καθορίζουν, συνεπώς, πρέπει να διερευνηθούν και στο πεδίο της.

Ενώ οι εκλογές της κρίσης επέφεραν σημαντικές αλλαγές στο πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα, ακόμη και συγκλονιστικές μεταβολές στο κομματικό σύστημα και την εκπροσώπηση, είναι ακόμη πιο σημαντικό, πέρα από την (συγκυριακή;) κατεύθυνση της ψήφου, να εντοπίσουμε τις αλλαγές που καταγράφονται στο συνολικό όραμα κοινωνίας, από το οποίο εμφορούνται οι ψηφοφόροι (και λόγω) της κρίσης, αλλαγές οι οποίες (όλο και λιγότερο) δειλά, διαφάνηκαν στα αποτελέσματα και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα των εκλογών του 2012 και του 2015. Μπορούμε νομίζω να υποστηρίξουμε ότι στα αποτελέσματα αυτά αποτυπώνονται, όντως, σημαντικές και ενδεχομένως αντιφατικές αλλαγές, καθώς και νέα στοιχεία που αφορούν το αξιακό υπόβαθρο των εκλογικών επιλογών, αξιακό υπόβαθρο που συγκροτεί και τον πυρήνα της πολιτικής ταυτότητας των υποκειμένων. Ενώ δε η συγκυρία της κρίσης λειτουργεί ως καταλύτης για τα νέα αυτά στοιχεία, αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι και οι συνέπειες των αλλαγών αυτών θα είναι συγκυριακές, αφού η κρίση λειτουργεί ως ισχυρότατος (ανα)κοινωνικοποιητικός παράγοντας και ως καθοριστική διαμορφωτική εμπειρία. Εμφανίζονται έτσι νέα πολιτισμικά δεδομένα, που αφενός διαλέγονται με πάγιες συνιστώσες της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, και που αφετέρου καταγράφουν σχηματικά δύο διαφορετικές αφηγήσεις για το πώς φτάσαμε ως εδώ, και το τι συμβαίνει στην κρίση, αλλά κυρίως, σχετικά με το *σε τι προσβλέπουμε*

μετά από αυτή. Διαμορφώνονται συνακόλουθα σημαντικά εμπειρικά, αλλά και κανονιστικά ερωτήματα που αφορούν την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

Με βάση όσα είδαμε παραπάνω, η ελληνική πολιτική κουλτούρα καταδεικνύει ότι συγκροτεί ένα σύνθετο πολιτισμικό σύνολο, με αντιφατικές συνιστώσες και πολύ διαφορετικές ιστορικές αφετηρίες που διαπλέκονται, και όπου, στη διάρκεια και με αφορμή την κρίση, σημαντικοί μετασχηματισμοί βρίσκονται υπό εξέλιξη. Ίσως οι ενδείξεις ουσιωδών αλλαγών να είχαν αρχίσει ελαφρώς νωρίτερα, αφότου η εκδήλωση της πολιτικής «δυσανεξίας» είχε γίνει έντονα αισθητή το καλοκαίρι του 2007. Ή, ενδεχομένως, το πρώτο σοβαρό δείγμα να σημειώθηκε το Δεκέμβριο του 2008, οπότε υπήρξαν απρόσμενα συγκρουσιακά φαινόμενα με πρωταγωνιστές/-ριες νέους και νέες και όχι μόνο από τους «συνήθεις ύποπτους». Είδαμε, μάλιστα, και εκλογικά τη μεταστροφή των νέων από μεσαία στρώματα που καταγράφεται όσο προχωρεί η κρίση, και αυτό όχι πλέον μόνο σημειακά. Πράγματι, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο 9.2, προβάλλει ως βάσιμη η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα υπόθεση για την συνολική ελληνική πολιτική κουλτούρα της δεύτερης δεκαετίας του 2000, περί αυξημένης ριζοσπαστικοποίησης των νέων από υψηλά και μεσαία κοινωνικά στρώματα, καθώς και γενικότερης ριζοσπαστικοποίησης, ανάπτυξης μαχητικότητας και μαζικής και πολύμορφης επανεμφάνισης της νεολαίας στο πεδίο της πολιτικής.

Αλλά αναμφίβολα η εκδήλωση της κρίσης λειτούργησε, γενικότερα, μαζικά ανακοινωνικοποιητικά για ευρέα κοινωνικά στρώματα, συνέβαλε σε μεταβολή κοσμοαντίληψης, σε ανατροπή πεποιθήσεων και αλλαγή πολιτικών στάσεων. Ισχυρά κοινωνικοποιητικά συμβάντα, σε υποκειμενικό και συλλογικό πεδίο, όπως ανεργία, αδυναμία εξεύρεσης πρώτης απασχόλησης, οικονομική δυσχέρεια στην οικογένεια και ανάγκη προσφυγής στη φιλανθρωπία, δυσκολία να αντεπεξέλθει κανείς σε ανειλημμένες υποχρεώσεις, στις ανάγκες των παιδιών του/ης, ή των ηλικιωμένων γονέων, κ.λπ, συντάραξαν ισορροπίες και «κανονικότητες», πρόσβαλαν την πολιτική αδιαφορία και την ιδιώτευση. Η δε αίσθηση των πολιτών, την οποία παγίωσε η χρηματοπιστωτική κρίση μέσω της διαχείρισης που της έγινε ιδιαίτερα στην αρχή, ότι «όλα γίνονται ερήμην τους», με τις αποφάσεις που τους αφορούν να υπακούν σε νέου τύπου έξωθεν επιταγές, που έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα από μαζικές διεκδικήσεις και κατοχυρωμένα δικαιώματα, όλα αυτά αποτελούν στοιχεία που καθόλου δεν ενθαρρύνουν την ουσιώδη πολιτική συμμετοχή, πλήττουν βάνουσα τη δημοκρατία και οδηγούν σε «μούδιασμα» τους/ις πολίτες. Ωστόσο, και παρότι έγιναν προσπάθειες ενοχοποίησης των πολιτών μέσω της κυρίαρχης αφήγησης περί κρίσης, φαίνεται ότι το «μούδιασμα» αυτό δεν κράτησε πολύ για όλους/-ες στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Ήταν πράγματι πολλαπλά τα πεδία στα οποία η ιδιότητα του πολίτη βλήθηκε, μέσω της διαχείρισης κατά την πρώτη περίοδο της κρίσης, ενώ παράλληλα, η πολιτική απόσταση, η αδιαφορία και η έλλειψη ενδιαφέροντος που προϋπήρχαν της κρίσης δεν απέρρεαν από την παραδοσιακή «πολιτική απάθεια». Αλλά πρωτίστως από δυσπιστία, καχυποψία και την αίσθηση ότι όλα είναι προκαθορισμένα. **Στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας ουδέποτε η πολιτική αδιαφορία συγκροτήθηκε κυριαρχικά από την εναπόθεση της ευθύνης, με ήσυχη τη συνείδηση του/ης πολίτη, σε κάποιους εντολοδόχους/ειδικούς «που ξέρουν καλύτερα»,** όπως συμβαίνει σε ορισμένες άλλες κοινωνίες στην περίπτωση της πολιτικής απάθειας. Γι αυτό υπήρξε η δυνατότητα, μέσω της υπάρχουσας δυσπιστίας, η αλματώδης αύξηση της δυσαρέσκειας να προκαλέσει εντάσεις, συγκρουσιακές διεργασίες και τελικά την «επανάκαμψη των πολιτών», κυρίως νέων στην πολιτική διαδικασία.¹⁵⁹ Αλλά μιλώντας για δυσπιστία είναι χρήσιμο να υπενθυμίσουμε ότι αυτή φτάνει στο ζενίθ το 2011, αφού σε μια δεκάβαθμη κλίμακα εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς οι μισοί/-ες πολίτες της χώρας τοποθετούνται στο μηδέν: Πράγματι, με βάση στοιχεία του 5ου γύρου της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS 2011), φαίνεται ότι, στη θέση 0 όπου ο μ.ό του συνολικού δείγματος όλων των χωρών φτάνει στο 19,5%, ήδη πολύ υψηλό, στην Ελλάδα τοποθετείται το 48,9%.

Αν έπρεπε να σχηματοποιήσουμε τις κοινωνικοποιητικές επιπτώσεις της κρίσης στο πεδίο της ιδεολογίας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, πρωτίστως, η κρίση αμφισβήτησε βεβαιότητες (βλ. Bauman, 1998 και Τσουκαλάς, 2011, 2012), που είχαν χτιστεί και στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα, όπως και πανευρωπαϊκά, σταδιακά και επίπονα. Με πρώτη βεβαιότητα το ότι *τα πράγματα πάνε συνεχώς προς το καλύτερο*, και ότι «τα παιδιά μας θα ζήσουν καλύτερα από 'μας, που ζήσαμε καλύτερα από τη γενιά των γονιών μας».

159 Για τη σχέση δυσπιστίας και αδιαμεσολάβητης πολιτικής παρέμβασης, βλ. Kaase, 1999.

Οι εικόνες της Ελλάδας του '50 που βλέπουμε σε μαυρόασπρες φωτογραφίες ή σε παλιές ταινίες, με τη φτώχεια και τη μιζέρια αποτυπωμένες παντού, πρόβαλαν πριν από την κρίση αμετάκλητα παρωχημένες. Η βεβαιότητα αυτή, περί συνεχούς προόδου, συνεντρίβη στην κρίση. Στο δε πεδίο του δημόσιου λόγου, η αναφορά στην «πρόοδο» που αφορά όλους/-ες, αντικαταστάθηκε από την αναφορά στην οικονομική «ανάπτυξη», πίσω από την οποία προφανώς βρίσκεται πρωτίστως η ικανοποίηση συγκεκριμένων ατομικών και κατηγοριακών συμφερόντων (Τσουκαλάς, 2012). Όλο και περισσότερο δε ο αγώνας για το ατομικό όφελος στο πλαίσιο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας άρχισε να ανάγεται στη μόνη στάση ζωής που νομιμοποιείται ως κοινωνικά αποδεκτή και λογική. Ο «...ορθολογισμός της ... ιδιοτελούς κερδοφορίας αναδεικνύεται ως μόνη γενικά αποδεκτή μορφή έλλογης δράσης», σημειώνει ο Τσουκαλάς, 2011. Η νομιμοποίηση και η ενδεχόμενη (ευρεία) αποδοχή αυτής της αντίληψης σε συνθήκες ύφεσης και κρίσης έχει ευρύτατες συνέπειες στην κοσμοαντίληψη και στην ερμηνεία της ατομικής ιστορίας του καθενός/-μιάς, ενώ εύκολα μπορεί να οδηγήσει σε αδιέξοδα, ακόμη και σε απόγνωση, όσους/-ες μοιάζει να μην «τα καταφέρνουν».

Συγχρόνως, επειδή είναι κυρίαρχο το γνωστό νεοφιλελεύθερο ιδεολόγημα, όπου υποστηρίζεται ότι «δεν υπάρχει άλλη λύση» στην πολιτική που ακολουθείται, η συντριβή της βεβαιότητας που σημειώθηκε στην κρίση, οδηγεί και στη συντριβή της ελπίδας, αφού πρακτικά μεταφράζεται και σε «δεν υπάρχει ελπίδα για καλύτερη ζωή». Με το «καλύτερη», να μην νοείται μόνο οικονομικά, παρότι ένα εξασφαλισμένο αποδεκτό οικονομικό επίπεδο ζωής για όλους/-ες, ανάλογα με τα μέτρα της εποχής, αποτελεί «δημοκρατικό δικαίωμα» (Pateman, 1970): Καλύτερη και πλουσιότερη ζωή ως προς την αυτοπραγμάτωση των υποκειμένων, στο πλαίσιο μιας συλλογικής ζωής επωφελούς και εμπλουτιστικής για όλους/ες, όπου βεβαίως υπάρχουν δυνατότητες επιλογής και αυτοκατεύθυνσης. Στις παρούσες συνθήκες της κρίσης τίποτα από τα παραπάνω δεν μπορεί να ισχύσει. Η εξαφάνιση της πεποίθησης ότι όλα θα πάνε (νομοτελειακά) καλύτερα, και η απάλιψη ακόμη και της ελπίδας εδράζονται στη ραγδαία αύξηση της ανεργίας με υψηλότερα επίπεδα στους/ις νέους/-ες, στην ύφεση και τον περιορισμό στις αποδοχές και τα εισοδήματα, στο κτύπημα του κράτους πρόνοιας με υποβάθμιση της υγείας και απαξίωση της δημόσιας εκπαίδευσης, στην περιθωριοποίηση εκατοντάδων νέων επιστημόνων, και βεβαίως, στη μαζική υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών γύρω ή και κάτω από τα όρια της φτώχειας. Όποια προβλήματα και εάν υπήρχαν, και προφανώς υπήρχαν πολλά στην ελληνική κοινωνία προ κρίσης, απεδείχθη ότι τα πράγματα μπορούν να γίνουν απείρως χειρότερα, κάτι που αποτυπώθηκε στο πολιτισμικό πεδίο με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους.

Αλλά η κρίση στο επίπεδο της ιδεολογίας σχετίζεται και με κάτι άλλο, που ενισχύει περαιτέρω την έλλειψη ελπίδας και λειτουργεί στο πεδίο της πολιτικής κουλτούρας κατά τρόπο που αποθαρρύνει: Πρόκειται για την αναγωγή συγκεκριμένων ιδεολογημάτων, που προβάλλουν μια διχοτομία μεταξύ του ευκαταίου και του εφικτού, σε αντιλήψεις της κοινής λογικής. Κάτι που σχετίζεται βεβαίως και με το ιδεολόγημα που αναφέρεται στο «δεν υπάρχει άλλη λύση». Ξέρουμε, με βάση πορίσματα ευρωπαϊκών ερευνών, όπως η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS/EKKE), ότι μεγάλο ποσοστό πολιτών εμφορείται από αντιλήψεις υπέρ της ισότητας και της αναδιανεμητικής δικαιοσύνης, και ότι υποστηρίζει τη λειτουργία ενός ανεπτυγμένου κράτους πρόνοιας προς όφελος όλων. Και μάλιστα γνωρίζουμε ότι οι αντιλήψεις αυτές στην Ελλάδα είναι πολύ πιο διαδεδομένες από αλλού. (Κάτι στο οποίο γίνεται κριτική από συγκεκριμένη οπτική, ως απόδειξη της ύπαρξης τάσεων «ισοπεδωτικού εξισωτισμού» στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.) Ωστόσο έγινε φανερό ότι, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της κρίσης, ήταν κυρίαρχος ένας λόγος σχετικά με το ότι όλα αυτά περί αναδιανεμητικής παρέμβασης του κράτους μέσω παροχών, σωστά και καλά είναι, αλλά στην πράξη δεν γίνονται, είναι ανεδαφικά. Συντονισμένες και ποικίλων προελεύσεων αφηγήσεις υπογράμμιζαν ότι όλα τα παραπάνω επιβαρύνουν το κράτος που έτσι γίνεται κοστοβόρο και δυσκίνητο, οδηγούν στην τεμπελιά ή περιορίζουν την ελευθερία επιλογής. Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο, η κοινωνική συμβίωση έγινε προσπάθεια να παρουσιαστεί και να νομιμοποιηθεί ως, πρωταρχικά, ένας αγώνας, στον οποίο «οι καλύτεροι, οι άριστοι» θα πρέπει να επιβραβεύονται, αφού ανταγωνιστούν μεταξύ τους και καταξιωθούν ως τέτοιοι. Κάτι που μπορεί να οδηγήσει στο συλλογισμό ότι, αφού κάποιος/-ες τα καταφέρνουν, αυτό σημαίνει ότι όλοι/-ες δεν τα καταφέρνουν δεν το αξίζουν, αγνοώντας το αφετηριακό σημείο του ανταγωνισμού, δηλαδή την κοινωνική ανισότητα. Ιδεολογήματα των οποίων τη διάδοση ενίσχυσε η κρίση, ιδεολογήματα που καμία σχέση δεν έχουν με τη δημοκρατική συμβίωση, και τα οποία βεβαίως συνυπάρχουν με άλλα, με τα οποία βρίσκονται σε απόλυτη αντίθεση. Πρόκειται για **ρηγματώδη πόλωση** στην ιδεολογική ενατένιση

της κοινωνικής συμβίωσης την οποία ανέδειξε, αλλά και ευνόησε η κρίση, ή με άλλους όρους, **η ελληνική πολιτική κουλτούρα στην κρίση κατέδειξε την βαθιά πολιτική ουσία των πολιτισμικών τομών που την χαρακτηρίζουν**, και οι οποίες πηγάζουν πολύ πέρα, πολύ βαθύτερα και είναι πολύ λιγότερο μονοσήμαντες από την τομή «παρωχημένη/εκσυγχρονιστική» πολιτική (υπο)κουλτούρα. (Βλ. Διαμαντούρος, 2000, και παραπάνω Κεφάλαιο 7.1.)

Ενώ ένα πρόσθετο παρεπόμενο της κρίσης, που επιδρά στη δημοκρατία και καθορίζει ένα πολιτισμικό περιβάλλον που δεν ενθαρρύνει τη συμμετοχικότητα και τη διαμόρφωση αίσθησης συλλογικότητας, είναι το ότι τα μέτρα, στην αρχή της κρίσης τουλάχιστον, προωθήθηκαν ως τεχνοκρατική αναγκαιότητα με στόχο των εκσυγχρονισμό, κάτι που τα απο-πολιτικοποιεί. Χωρίς να έχει απαντηθεί το ερώτημα, *εκσυγχρονισμός και αναδιάρθρωση τι τύπου; Με στόχο τι είδους κοινωνική συμβίωση; Και, τελικά, προς όφελος ποιων;*

Σε αυτό το κλίμα, της ανέχειας, των πολλαπλών οικονομικών δυσχερειών και, κυρίως, της έλλειψης ελπίδας, κοινωνικοποιούνται σήμερα παιδιά και έφηβοι/-ες στην κρίση, και αυτή είναι η περιρρέουσα ατμόσφαιρα που επιδρά στη διαμόρφωση της πολιτικής τους κοσμοαντίληψης. Κάτι που δεν μπορεί παρά να έχει πολύ σημαντικές συνέπειες στο πεδίο της πολιτικής κουλτούρας και συνακόλουθα πολύ πέραν αυτού. Είδαμε στο Κεφάλαιο 1. 1 την αλληλεπίδραση δομής και δράσης, και το πώς, «η κοινωνία διαμορφώνει τα άτομα, τα οποία την διαμορφώνουν» (Berger, Luckmann, 1981). Δηλαδή, είπαμε πως οι δομές επηρεάζουν την υποκειμενική φυσιογνωμία και δράση η οποία, με τη σειρά της, επιδρά σε αυτές και μπορεί να τις μεταβάλλει. Διότι **η κοινωνική δομή αποτελεί συγχρόνως παράγοντα διαμόρφωσης της ανθρώπινης δράσης και προϊόν της δράσης αυτής**, αφού μόνο διαμέσου της ανθρώπινης δράσης η δομή αποκτά υπόσταση.

Είδαμε, επίσης, ότι η πολιτική κοινωνικοποίηση είναι η διαδικασία μέσω της οποίας διαμορφώνονται πολιτικές στάσεις, αξίες, αντιλήψεις και συμπεριφορές, μια διαδικασία που διαρκεί όλη τη ζωή, αλλά ορισμένες φάσεις της, όπως η παιδική και η εφηβική ηλικία, παρουσιάζουν πολύ μεγάλη κοινωνικοποιητική αποτελεσματικότητα. Και αναφερθήκαμε, με βάση ερευνητικά πορίσματα, στο ότι «οι έφηβοι της Μεταπολίτευσης», για παράδειγμα, έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (όπως το ότι είναι πολύ πιο συμμετοχικοί και διεκδικητικοί) που τους διαφοροποιούν έντονα από τους εφήβους της δεκαετίας του '90. Χαρακτηριστικά που η κάθε διαφορετική γενιά φέρει μαζί της στο πολιτικό σύστημα, όταν τα άτομα που τη συγκροτούν γίνουν αποδεκτά ως πλήρη μέλη του (Κεφάλαιο 9.1.) Κι αυτό διότι το «κλίμα της περιόδου», η περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα επιδρά στα κοινωνικοποιητικά μηνύματα που δέχονται οι νέες γενιές μέσω της οικογένειας, του σχολείου, των ΜΜΕ και έτσι συμβάλλει, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα, στη διαμόρφωση της βασικής πολιτικής φυσιογνωμίας της συγκεκριμένης γενιάς πολιτών. Σήμερα, εν μέσω κρίσης, η κοινωνικοποίηση παιδιών και εφήβων συντελείται, όπως ήδη υπογραμμίστηκε, σε πρωτόγνωρες συνθήκες απογοήτευσης, ακόμη και απόγνωσης, ανέχειας, φτώχειας, αίσθησης αδιεξόδου, ματαιότητας, απαξίωσης του πολιτικού συστήματος και βασικών θεσμών της δημοκρατίας και χωρίς ελπίδα για ένα καλύτερο αύριο. Προβάλλει συνεπώς εμφατικά το ερώτημα, που έχει μεγάλη κοινωνική σημασία, *τι είδους προδιάθεση για τι είδους δράση θα διαμορφώσουν οι έφηβοι/-ες της κρίσης; Δηλαδή, τι είδους πολίτες διαπαιδαγωγούνται σε αυτές τις συνθήκες*, και πώς θα λειτουργήσουν στο μέλλον; Τι μεταβολές θα συντελεστούν στο πεδίο της πολιτικής κουλτούρας λόγω αυτών και με ποιες συνέπειες; Και ποιες μπορεί να είναι οι παράμετροι που θα οριοθετήσουν και ενδεχομένως θα (ανα)προσανατολίσουν τη συνολικά πολιτική τους κοσμοαντίληψη; Ιδιαίτερα αν δεν καταξιοθούν και δεν πείσουν ως πραγματοποιήσιμες νέες διέξοδοι, νέες ελπίδες και οράματα για ένα καλύτερο συλλογικό αύριο.

Το κλίμα περιόδου της κοινωνικοποίησης των σημερινών εφήβων δημιουργεί, επίσης, ερωτήματα και σε σχέση με το τι σημαίνουν όλα αυτά, τόσο για το ενδεχόμενο ριζοσπαστικοποίησης των εφήβων, και τι είδους ριζοσπαστικοποίηση θα είναι αυτή, όσο και για αυτό της ενδυνάμωσης ξενοφοβικών πολιτισμικών τάσεων, που έχουν εντοπιστεί τα τελευταία χρόνια σε αυτή την ηλικιακή κατηγορία, αλλά και συγκροτημένων πολιτικών μορφωμάτων που εκφράζονται στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, εγγενές χαρακτηριστικό των οποίων είναι η μισαλλοδοξία, η βία και η απόρριψη του «άλλου». Όλες οι αμυντικές στάσεις, πίσω από τις οποίες, ιδιαίτερα σε συνθήκες κρίσης, θωρακίζονται ενίοτε υποκείμενα και ομάδες που αισθάνονται ότι, για κάποιο λόγο, απειλούνται από τις εξελίξεις, τα ωθούν να «επιστρέψουν» σε ταυτότητες που θεωρούνται βασικές ή πρωταρχικές («είμαι άνδρας», «είμαι Έλληνας»), και οι οποίες βιώνονται απορριπτικά προς άλλες αντίστοιχες. Μέσω της τάσης ενοχοποίησης των «ξένων», για παράδειγμα, για πολλά

από τα δεινά που βιώνουν οι πολίτες, επιτρέπεται στο «διαφορετικό» (στο κάθε διαφορετικό) να αναχθεί σε πόλος εκτόνωσης της αγανάκτησης, ενώ η συνολική πολιτική κουλτούρα έκδηλα εκφράζει προϋπάρχουσες όψεις, υπόγειες και άρρητες, προβάλλοντας τες ακόμη και ως θεμιτές.

Αλλά, όπως φαίνεται, παρά τις σημαντικές επιδράσεις, πολιτικές και κοινωνικοποιητικές, αυτού του «κλίματος περιόδου» που συνδέεται με τα παρεπόμενα της κρίσης, κυρίως, προς την κατεύθυνση που περιγράφηκε παραπάνω, κάτι σημαντικό συνέβη και κάτι σημαντικό άλλαξε στην πολιτική κοσμοαντίληψη των πολιτών, και συνακόλουθα στην πολιτική τους συμπεριφορά, που μας επιτρέπει να μιλήσουμε τελικά, έστω και διστακτικά, για «επανάκαμψη των πολιτών στην πολιτική»,¹⁶⁰ κυρίως από τον «συγκρουσιακό κύκλο» του 2010-11 και μετά.

Όσον αφορά τους/-ες νέους/-ες, που έχουν περάσει την εφηβεία και την αντίστοιχη κοινωνικοποιητική φάση και αναγνωρίζονται πλήρως ως πολίτες με δικαιώματα, η έλλειψη ελπίδας, η αδυναμία να μπορεί, θεμιτά, να προσβλέπει κανείς/-μιά σε ένα καλύτερο μέλλον, μπορεί να λειτουργήσουν είτε απολύτως αποθαρρυντικά, είτε εξεγερτικά/συγκρουσιακά. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι και τα δύο συνέβησαν στη διάρκεια της κρίσης, και τα δύο εγγράφηκαν στην ελληνική πολιτική κουλτούρα και στο «κλίμα περιόδου» της εποχής, ενώ, **η δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα σε συνθήκες γενικευμένης κρίσης, ενίσχυσε την πυροδότηση αμεσοδημοκρατικών αντιδράσεων**, κάτι που τείνει να αναχθεί σε νέο πολιτολογικό αξίωμα (βλ. Kaase, 1999). Αντιδράσεις που, πρωτίστως, καταγράφηκαν στην πολιτική φυσιογνωμία των νέων. Οι πρώτες ενδείξεις της «επιστροφής των νέων στην πολιτική» - νέων που θεωρούνταν πολιτικά απαθείς, συντηρητικοί/-ες με ατομικιστική κοσμοαντίληψη που ωθούσε στην ιδιώτευση- σημειώθηκαν μέσω της «ξαφνικής» εισβολής τους στο πολιτικό προσκήνιο, αδιαμεσολάβητα και δυναμικά, όπως ήδη είδαμε (Κεφάλαιο 9.2.) και μόνο μετά παρατηρήθηκε η διαφοροποίηση στη συμμετοχή τους στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία, που λειτούργησε προς την κατεύθυνση της ανατροπής του καθιερωμένου πολιτικο-κομματικού συστήματος. Είδαμε, παραπάνω, στο Κεφάλαιο 9.2, το ηλικιακό ρήγμα στην απόρριψη του παραδοσιακού μεταπολιτευτικού δικομματισμού (βλ. Βούλγαρης, Νικολακόπουλος, 2014), αλλά και τη σαφή, πλέον, διαφοροποίηση των 18-24 ετών ως προς τις εκλογικές επιλογές τους, παρότι διατηρούμε το ερωτηματικό στη διατύπωση περί «επιστροφής των νέων;» Πέρα από την εμπειρική παρατήρηση, η «επιστροφή» είναι τελικά ζήτημα ερμηνείας.

Αλλά αυτοί/-ές είναι οι σημερινοί νέοι/-ες πολίτες, που κοινωνικοποιήθηκαν στην παιδική και εφηβική ηλικία σε περιρρέουσα ατμόσφαιρα περιόδου που ωθούσε προς την ιδιώτευση, την πολιτική αδιαφορία και βεβαίως τη μη συμμετοχή. Χαρακτηριστικά που δεν αποτελούσαν ψόγο, αλλά lifestyle επιλογή, ακόμη και μόδα, σε αντίθεση με προηγούμενες περιόδους. Για παράδειγμα στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, σε όλες τις εμπειρικές έρευνες (ΕΚΚΕ, ΕΚΠΑ, κ.λπ.) επιβεβαιώνεται μια δραματική μείωση στην έμπρακτη πολιτική συμμετοχή και τη συμμετοχική προδιάθεση από τη δεκαετία του 1980 στην πρώτη δεκαετία του 2000 (βλ. Κεφάλαια 8.1 και 9.2), οπότε μειώνεται σε διάδοση και η αντίληψη για τη βαρύτητα της συλλογικότητας και τη σημασία της από κοινού διαχείρισης του μέλλοντος όλων, με την απαξίωση της πολιτικής να νομιμοποιεί την απομάκρυνση από τα κοινά, και την διαπίστωση «οι πολίτες αδιαφορούν για την πολιτική», να μπορεί να λειτουργεί και ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία. Οι σημερινοί/-ές νέοι/-ες, ως παιδιά και ως έφηβοι κοινωνικοποιήθηκαν σε αυτό το κλίμα περιόδου, της ιδιώτευσης και του ατομοκεντρισμού, κάτι που δεν μπορεί να είναι άσχετο με συγκεκριμένα εκφράσεις της σημερινής πολιτικής φυσιογνωμίας τους, πέρα και παρά την ισχυρή ανακοινωνικοποιητική λειτουργία που είχε γι αυτούς/-ές η κρίση με την δυναμική παρουσία των νέων στο δημόσιο χώρο που προκάλεσε, την οποία και χρωματίζει.

Είναι αλήθεια, ότι σήμερα, δεύτερο εξάμηνο του 2015, πανευρωπαϊκά, ένα νέο σκηνικό στήνεται για το πολιτικό δράμα εν μέσω κρίσης, σκηνικό που απομακρύνεται από πολλά από όσα θεωρούσαμε, μέχρι πρόσφατα, ως πολιτισμικά δεδομένα της πολιτικής διαδικασίας στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, και ειδικότερα στην Ελλάδα του 2000: **Με μια από τις βασικότερες μεταβολές να πραγματώνεται μέσω της επανάκαμψης των πολιτών στην πολιτική**, και με παλαιούς αλλά κυρίως με άλλους, νέους όρους και σίγουρα με πολλές επιφυλάξεις. Η επανάκαμψη αυτή, πολυποίκιλη και ενίοτε αντιφατική, από μόνη της είναι βαρύνουσα για

160 Παρακάμπτω και εδώ εντελώς το θέμα της εκλογικής αποχής. Βλ. παραπάνω Κεφάλαιο 9.2, καθώς και Παντελίδου Μαλούτα, 2012.

την συνολική πολιτική κουλτούρα και εξ ορισμού θετική (στο βαθμό που σημείο αναφοράς αποτελεί μια δημοκρατική, συμμετοχική πολιτική κουλτούρα). Διότι, ενώ το νέο είδος πολιτικής συμμετοχής που αναδύεται προβάλλει συχνά, ιδιαίτερα στην αρχή, με το χαρακτήρα ξεσπάσματος ή καταγγελίας χωρίς σαφές πολιτικό «διά ταύτα», εντούτοις σε αυτό **συμπεριλαμβάνονται αιτήματα ηθικού και αξιακού επαναπροσδιορισμού**. Ενώ η αντίληψη για τη βαρύτητα της συλλογικότητας και τη σημασία της από κοινού διαχείρισης του μέλλοντος όλων, στοιχεία προφανώς σημαντικά για μια δημοκρατική πολιτική κουλτούρα, μοιάζει να κερδίζουν συνεχώς έδαφος, και να καταγράφουν ενδείξεις ουσιαστικής μετεξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, που έτσι, όντως, «εκσυγχρονίζεται». Δηλαδή, προσαρμόζεται ώστε να μπορεί να δώσει απάντηση σε αιτήματα της εποχής, μεταξύ των οποίων ο σεβασμός και η εμπάθυνση της δημοκρατίας είναι στην πρώτη θέση.

Τελικά, μπορούμε να πούμε πως, ενώ η κρίση ενέτεινε προϋπάρχουσες τάσεις ως προς πολλές παραμέτρους στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, φαίνεται ότι ως προς άλλες λειτουργήσε ανασχετικά ή ακόμη και ανατρεπτικά. Όσον αφορά τη νεολαία, παρατηρήσαμε ότι εντείνεται η ανάσχεση της πολιτικής αδιαφορίας που ήδη, από το 2008, έμοιαζε να προσβάλλεται, με αποτέλεσμα να είναι θεμιτή η διατύπωση της υπόθεσης περί επιστροφής των νέων πολιτών στην πολιτική την περίοδο της κρίσης. Πράγματι, είδαμε ότι δίπλα στην κυρίαρχη και εν πολλοίς αναμενόμενη στάση της αποθάρρυνσης, της έλλειψης ελπίδας, και ενίοτε ακόμη και της μηδενιστικής απόγνωσης, που εκδηλώθηκαν στην αρχή της κρίσης, η επανάκαμψη των πολιτών στην πολιτική μπορεί να γίνει όχι μόνο με τη μορφή ξεσπάσματος, αλλά αντίθετα, και μέσω της ανάδυσης ως μαζικών, ιδεολογικο-πολιτικών συλλογικοτήτων, θεσμικών και μη που επιδιώκουν να δομήσουν την οργή γύρω από μίαν άλλη οπτική, όπου τονίζεται ότι υπάρχει άλλη λύση, υπάρχει διέξοδος με βάση μίαν άλλη αντίληψη για την κοινωνική συνοχή, τις βασικές κοινωνικές αξίες και τη συλλογική συμβίωση. Και ενώ η προϋπάρχουσα διάβρωση των σχέσεων των πολιτών με τα κόμματα μοιάζει να χειροτερεύει στην κρίση, και για πολλά από αυτά προβάλλει ως απόλυτη διάρρηξη, νέες κομματικές επιλογές (και διστακτικές «ταυτίσεις»), αναφύονται ως μαζικές, διαφορετικής υφής ίσως, και ενίοτε με άλλες αξιακές συνδηλώσεις. Με τους νέους και τις νέες πλέον να παρεμβαίνουν στην πολιτική διαδικασία, όχι μόνο διαψεύδοντας το πρότυπο της απολιτικής νεολαίας, αλλά εμπλεκόμενοι/-ες δυναμικά, τόσο μέσω νεωτερικών διόδων και αδιαμεσολάβητα, όσο και μέσω των παραδοσιακών πυλώνων της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού που είναι τα πολιτικά κόμματα¹⁶¹. Αλλά βεβαίως, πρωτίστως, κόμματα που αμφισβήτησαν τον καθιερωμένο δικομματισμό της Μεταπολίτευσης. Προφανώς το φαινόμενο δεν είναι πάνδημο. Πρέπει όμως να υπογραμμιστεί ως αξιοσημείωτη νέα τάση. Οι πολύ νέες και νέοι της Αθήνας, οι 18-24 ετών, είναι μαζικά παρόντες/-ουσες, αν δεν πρωτοστατούν στην τάση αυτή, υστερώντας ενίοτε ελαφρώς, ως προς τους λίγο μεγαλύτερους τους (25-34), για τους/ις οποίους η ταξικότητα στην κοσμοαντίληψη είναι αναμενόμενο να είναι πιο παγιωμένη και βαρύνουσα. Ωστόσο, η τάση ανατρέπεται στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2015, λόγω κυρίως της σημασίας που αποδόθηκε στο δημοψήφισμα από τους/ις νέους/-ες 18-24 ετών. Η ανακοινωνικοποιητική διαδικασία έχει σίγουρα δυναμικά αρχίσει, και τα αποτελέσματά της είναι ήδη πολλαπλώς εμφανή.

Ωστόσο, τα όποια νέα αυτά στοιχεία δεν είναι καθόλου κεκτημένα. Η ανεπτυγμένη συμμετοχική προδιάθεση και η μαζική έμπρακτη πολιτική συμμετοχή που πιστοποιήθηκαν στην κρίση, δεν μπορούν να καταγραφούν στα δεδομένα και τις «σταθερές» της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Αντίθετα, είναι εύθραυστες τάσεις της σημερινής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, υπό όρους και συνεχώς υπό αναδιαπραγμάτευση. Ιδιαίτερα για τη νεολαία, λόγω της συγκεκριμένης κοινωνικοπολιτικής φυσιογνωμίας της. Αν οι νέοι/-ες παρεμβαίνουν ποικιλοτρόπως στα κοινά και συμμετέχουν και πάλι μαζικά στην καθιερωμένη πολιτική διαδικασία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η τελευταία για να τους κρατήσει, πρέπει πρωτίστως να μην τους απογοητεύσει. Δηλαδή, να τους/ις αποδεικνύει και να τους/ις πείθει συνεχώς, καθημερινά και ουσιαστικά, ότι η πολύμορφη συμμετοχή τους μετράει, είναι επιθυμητή και χρήσιμη και ότι, συνεπώς, η καθιερωμένη

161 Παρόλα αυτά, είναι δεδομένο και αναμενόμενο, να είναι ελαφρώς αυξημένη η αποχή των νεότερων ηλικιακά που είναι και νέα μέλη του εκλογικού σώματος.

πολιτική διαδικασία «τους/τις αφορά».¹⁶² Επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά, ότι η δημοκρατία χωρίς δημοκρατικούς/συμμετοχικούς πολίτες δεν μπορεί να λειτουργήσει, γι αυτό και είναι ευθύνη της πρώτης (μέσω των δημόσιων πολιτικών) να τους/ις δημιουργήσει. Αυτό είναι ένα από τα σημαντικά μαθήματα που δίδαξε η κρίση, το οποίο δεν μπορεί παρά να επηρεάσει την ελληνική πολιτική κουλτούρα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bauman, Z. (1998), *Και πάλι μόνοι: Η ηθική μετά τη βεβαιότητα*, Αθήνα, Έρασμος.
- Kaase, M. (1999) «Interpersonal trust, political trust and non-institutionalised political participation in Western Europe», *West European Politics* 22, 3, σσ. 1-21.
- Καβουλάκος, Κ. Ι. (2013), «Κινήματα και δημόσιοι χώροι στην Αθήνα: χώροι ελευθερίας, χώροι δημοκρατίας, χώροι κυριαρχίας», στο Μαλούτας, Θ., Κανδύλης, Γ., κ.ά., *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ/Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Καστοριάδης, Κ. (2010), *Ακυβέρνητη κοινωνία: Συνεντεύξεις και συζητήσεις 1974-1997*, Αθήνα, Ευρασία.
- Pateman, C. (1970), *Participation and democratic theory*, Cambridge, Cambridge University Press, 1970.
- Τσουκαλάς, Κ. (2011), «Για την κρίση», Συνέντευξη στη Μ. Πετρονιώτη, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ειδικό τεύχος : *Η Ελλάδα σε κρίση Α'-Β'*, σσ. 13-36.
- Τσουκαλάς, Κ. (2012, *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*, Αθήνα, Θεμέλιο.

162 Για να συμμετέχουν οι πολίτες στην πολιτική διαδικασία πρέπει να έχουν «τη συνεχώς επαληθευόμενη βεβαιότητα ότι η συμμετοχή τους παίζει ρόλο», σύμφωνα με τη διατύπωση του Κ. Καστοριάδη, 2010, σ. 256. Πράγμα που δεν είναι δυνατό, παρά μόνο αν πρόκειται για συμμετοχή στη λήψη «πραγματικών αποφάσεων, που επηρεάζουν τη ζωή τους»